

УДК 323.2(4)

<https://doi.org/10.34142/24130060.2019.17.1.13>

ОСОБЛИВОСТІ СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОЇ КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЇ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

В.Л. Пасісниченко, І.М. Пасісниченко

Харківський національний педагогічний університету імені Г.С. Сковороди

У статті розглядається відродження ідеї громадянського суспільства у Східній Європі періоду «оксамитових революцій» в якості головної концепції демократичної опозиції та її роль у занепаді комунізму й формуванні основ посткомуністичних суспільств. Акцент робиться на дослідженні особливостей та проблем цієї концептуалізації. З цією метою аналізується вживання терміну як гасла та його теоретичне бачення у зв'язку з поняттями тоталітаризму, антиполітики, дихотомії «держава/громадянське суспільство». Також аналізуються деякі парадокси східноєвропейської теоретичної моделі громадянського суспільства.

Ключові слова: «оксамитові революції», нова демократична опозиція, концепція громадянського суспільства, тоталітаризм, принцип самообмеження та самоорганізації, антиполітика, дихотомія держави та громадянського суспільства, ліберальна теорія громадянського суспільства.

ОСОБЕННОСТИ ВОСТОЧНОЕВРОПЕЙСКОЙ КОНЦЕПТУАЛИЗАЦИИ ГРАЖДАНСКОГО ОБЩЕСТВА

В.Л. Пасисниченко, И.Н. Пасисниченко

В статье рассматривается возрождение идеи гражданского общества в Восточной Европе периода «бархатных революций» в качестве основной концепции демократической оппозиции и ее роль в падении коммунизма и формировании основ посткоммунистических обществ. Акцент делается на изучении особенностей и проблем этой концептуализации. С этой целью анализируется лозунговое употребление термина и его теоретическое видение в контексте использования понятий тоталитаризма, антиполитики и дихотомии «государство/гражданское общество». Анализируются также некоторые парадоксы восточноевропейской теоретической модели гражданского общества.

Ключевые слова: «бархатные революции», новая демократическая оппозиция, концепция гражданского общества, тоталитаризм принцип самоограничения и самоорганизации, антиполитика, дихотомии государства и гражданского общества»,

AMBIGUITIES OF THE EASTERN EUROPE CONCEPT OF CIVIL SOCIETY

V. Pasisnychenko, I. Pasisnychenko

This article reviews how civil society was reemerged in Eastern Europe during «velvet revolutions» as the central concept of the democratic opposition due to the efforts of its representatives and what role it has played in defeating communism and shaping the nature of

post-communist societies. What is emphasized as a first paradox is that civil society as a western idea had revived in the East and after a long «silent period» when it went out of use in the middle of the nineteenth century. The article focuses on the particular features and ambiguities of civil society conceptualization first by addressing its slogan use which fits revolutionary period of emotions and deeds priorities. Nevertheless, theoretical innovations of this civil society model are also visible due to a contribution of such Easter Europe intellectuals as A Michnik, M. Vaida, B. Geremek, V.Havel, A. Smolar, Y. Kiss etc. Their focus on a state-civil society distinction has its theoretical roots not only in a western liberal tradition but could be explained by local assumptions as well. In particular, these links lead to a theory of totalitarianism and strategies of self-limitation, self-organization and finally anti-politics approach employed by these Easter Europe intellectuals. Finally, the article exposes weak sides of these strategies that were revealed by post-communist realities. Weak analyses of the state and power issues, wrong efforts to restrain from politics made Easter Europe civil society model not only revolutionary but also minimal in its impact and temporary in its scale. As result, a second paradox of the Easter Europe type of civil society is its quick transition from a discourse of civil society revival in 1970-1980 years into an opposite discourse of civil society decay in the late 1990 years.

Key words: «velvet revolutions», new democratic opposition, civil society concept, totalitarianism, self-restriction and self-organization principle, anti-politics, state-civil society distinction, liberal theory of civil society.

Постановка проблеми. Останні десятиріччя принесли з собою не тільки відродження ідеї громадянського суспільства, але й підтвердили тезу, що воно належить до найбільш складних явищ, як з точки зору теорії, так і з точки зору практичного втілення. Тому в контексті гострих дебатів щодо концептуальної невизначеності громадянського суспільства актуальності набуває звернення до історичного періоду та дійових осіб, які уособлюють його відродження й тріумфальне повернення до сучасної соціальної теорії. Мова йде про Східну Європу 1970–80-х років і, насамперед, періоду «оксамитових» революцій 1989–1991 років. Символізуючи крах комунізму, ці революційні події зробили громадянське суспільство лейтмотивом радикальних соціальних зрушень і головним поняттям у політичному словнику регіону. Величезну роль у цьому процесі відіграли східноєвропейські інтелектуали, які витворили власну концепцію громадянського суспільства.

Аналіз актуальних досліджень. Актуальність дослідження їхнього внеску в теорію громадянського суспільства посилюється тим, що на пострадянському просторі ця концепція залишається недостатньо

дослідженою, а західні теоретики переоцінюють вплив на неї ліберальної традиції та недооцінюють її своєрідність (Ehrenberg, 1999, p. 190).

Зазначена актуальність та стан досліджень проблеми визначають **мету** даної **статті**. Вона полягає в аналізі відродження ідеї громадянського суспільства у Східній Європі та особливостей його концептуалізації у вказаний період.

Виклад основного матеріалу. Сучасний іспанський теоретик громадянського суспільства В. Перес-Діас якось зауважив, що Захід продемонстрував як прихильність до громадянського суспільства, так і не меш вражаючу здібність викривляти його фундаментальні інститути та довгий час жити з цим викривленням. Нагадаємо також загальновизнаний факт, що з середини XIX ст. громадянське суспільство як важлива категорія соціальної теорії поступово виходить з наукового обігу. Серед причин такого занепаду можна назвати те, що спочатку Гегель «розчинив» громадянське суспільство у державі, а потім у Маркса його фактично заступає поняття «ринкового капіталізму». Якщо б не короткочасний «феномен» А. Грамші, який звернувся до теми громадянського суспільства на початку XX ст., то відрізок тривалістю більш ніж у століття можна було б назвати «мертвим періодом» для цієї ідеї.

У даному контексті її відродження, пов'язане з «оксамитовими революціями», набуває особливого значення. Відразу зазначимо, що східноєвропейський період розвитку концепції громадянського суспільства був означений парадоксами. Можна сказати, що він почався з одного парадоксу і завершився іншим. Про останній мова піде пізніше. Наразі зазначимо, що *перший парадокс* східноєвропейського відродження громадянського суспільства полягає у наступному: громадянське суспільство як типово західна ідея вперше у своїй історії відродилося на Сході в контексті розпаду комуністичної системи і як поняття було реанімовано у сучасній соціальній теорії вперше після середини XIX ст. При розгляді цього парадоксу важливо враховувати як наявність довгого розриву у

концептуальній історії громадянського суспільства, так і специфіку історичних умов падіння комуністичної системи.

Сам термін набув популярності під час революцій і фактично перетворився у прапор, під яким вони проходили. Але ще раніше це поняття стало лейтмотивом діяльності опозиції у Східній Європі у кінці 70-х – початку 80-х років ХХ ст. Тому вивчення ранніх сторінок історії його використання важливе для відтворення складного відродження цієї ідеї та її теоретичної рефлексії.

Серед визначальних рис цього процесу треба вказати на особливе поєднання теоретичного підходу до громадянського суспільства з його використанням як політичного гасла. Користуючись класифікацією А. Селігмена щодо форм використання цього поняття дослідники зорієнтовані на те, щоб вилучити з аналізу його вживання як гасла (Seligman, 1992, p. 203). Але його східноєвропейська модель є унікальним виключенням з правил, адже тільки в ній громадянське суспільство як гасло зростається з іншими його значеннями як аналітичної концепції та нормативного бачення соціального устрою. Причини особливої ролі й домінування гаслового вживання громадянського суспільства стають зрозумілі, якщо зважати на ситуацію революційної ейфорії у Східній Європі. В 1989 році польський дисидент Б. Геремек влучно відобразив цей стан суспільства: «нам не треба визначати громадянське суспільство, ми бачимо його і відчуваємо його» (Geremek, 1992, p. 4). Отже, у відродженому терміні можна було знайти просте й привабливе пояснення складних і неоднозначних процесів того часу. Однак попри революційні настрої та акцент на гаслах і діях, ми маємо справу і з особливою теорією громадянського суспільства в період її новітнього відродження. Вона представлена такими діячами демократичної опозиції як Лешек Колаковський, Адам Міхнік, Яцек Куронь, Михал Вайда, Вацлав Гавел, Жак Рупнік, Янош Кіс.

У загальному плані формування цієї теорії відбувалось як пошук демократичною опозицією третього шляху між невдалими спробами скинути

(Угорщина 1956 року) або реформувати (Чехословаччина 1968 року) «реальний соціалізм». Ті, хто взяв на озброєння ідею громадянського суспільства, визначили себе як «нова опозиція», що протистоїть старій опозиції марксистів-ревізіоністів. У новій якості громадянське суспільство слугувало інструментом подолання ілюзій щодо можливості ревізії марксизму та реформування комунізму. Пізніше А. Міхнік дав опозиційній стратегії поглиблене теоретичне обґрунтування. Акцент було зроблено на програмі «нової еволюції» або радикальних реформах «знизу» на противагу націленості на революцію. Два стрижні цієї стратегії склали ідеї «самообмеження» та «самоорганізації». «Самообмеження» означало, що об'єктом демократизації є вже не все суспільство, а тільки та його частина, що є поза державними інститутами. «Самоорганізація» означала, що суб'єктом демократизації повинно бути саме це незалежне суспільство, його здатні до самоорганізації «паралельні структури».

В процесі цього теоретичного розвитку сформувалась інша визначальна риса – дихотомія громадянського суспільства і держави. Її головним джерелом проголошується західна ліберальна традиція. Втім, подібна прив'язка має своє історичне підґрунтя. Адже більша частина того, що ми знаємо про реанімацію громадянського суспільства у Східній Європі так чи інакше прийшло з Заходу. Тому до наведеного вище переліку інтелектуалів із лав демократичної опозиції треба справедливо додати багатьох західних учених, так чи інакше причетних до історії розвитку східноєвропейській концепції громадянського суспільства. Серед них є такі визначні фігури як Ю. Габермас, Р. Дарендорф, Е. Арато, Дж. Кін, К. Оффе, Н. Боббіо, Т. Еш. Якщо для Р. Дарендорфа громадянське суспільство – це «маяки нового руху до свободи» (1990, р. 24), то Т. Еш стверджує, що «історію останніх десятиліть Східної та Центральної Європи можна презентувати як історію боротьби за громадянське суспільство» (1989, р. 174). На думку Е. Арато «дискурс громадянського суспільства, відроджений у Польщі у 1970-х роках», об'єднав представників Заходу та Сходу так, «як

це не міг зробити західний марксизм, що так і не спромігся зрозуміти суспільства радянського типу» (1991, р. 161).

Разом з тим, якщо й говорити про зв'язок східноєвропейської та ліберальної концепцій і їх співзвучність у відстоюванні дихотомії «громадянське суспільство/держава», то пояснення треба шукати в тому, що не теоретичні проблеми і впливи, а скоріше складні реалії підштовхували східноєвропейців у бік ліберальної перспективи. Громадянське суспільство й у формі гасла («ми» – громадяни, проти «них» – держави), і як ліберальна теорія з її протистоянням державі, тоді в умовах Східної Європи виглядали як кращі опції. Зокрема, східноєвропейська концептуалізація громадянського суспільства і її головної дихотомії також визначалась боротьбою з тоталітаризмом. Коли західна соціальна думка вже в кінці 1950-х років відмовилась від використання цієї теорії, нова опозиція, за оцінкою Я. Куроня, запропонувала найглибше розуміння тоталітаризму (Jorgensen, 1992, р. 48). Через те, що тоталітаризм завдяки цілковитому контролю держави над усіма сферами суспільства ліквідував будь-яке розрізнення держави та суспільства антитоталітарний рецепт пропонував відновити їх диференціацію та розмежування.

Суто регіональні особливості, а не західний методологічний інструментарій краще спрацьовують і в аналізі інших елементів цієї концепції. Найбільш показовим у цьому відношенні є розвиток у межах цієї концепції проблематики «не-політичного» підходу. У кінцевому варіанті вона оформилася в теорію «антиполітики» як важливу складову східноєвропейської моделі громадянського суспільства. Принцип антиполітики став логічним продовженням і доповненням згаданої вище стратегії неоеволюції з її установками на самообмеження та самоорганізацію. Особливу роль у його розвитку відіграли роботи В. Гавела. Він спробував піднести антиполітику вище рівня суто тактичних міркувань, у тому числі акцентувавши її моральний вимір як «етос громадянського суспільства». У своїй роботі «Сила безсилах» В. Гавел обґрунтовує необхідність відмови від

традиційної політики як технології сили та маніпулювання, адже, за його оцінкою, «вона є комплексне, всеохоплююче та постійне насильство над суспільством або, скоріше, насильство суспільства над самим собою» (1985, р. 68). Демократична опозиція, на його думку, відрізняється тим, що є рухом по захисту суспільства та прав людини. Вона не тільки відкидає традиційну політику, а й не може у протистоянні з нею користуватися її методами. Отже, вибір антиполітики зумовлений тим, що захисна стратегія опозиції «не пропонує жодної нової концепції, моделі або ідеології й тому не є «політикою» в повному сенсі цього слова, бо політика завжди передбачає «позитивну» програму і навряд чи може обмежитися захистом когось від чогось». За оцінкою В. Гавела, такий стратегічний вибір опозиції свідчить про її силу і виглядає як безсилля лише для тих, хто сповідує традиційне бачення політики (1985, р. 68, 69). Додаткове підсилення антиполітики він вбачає у включенні моральних та етичних чинників, бо в нових умовах йдеться про «слугування істині» замість попереднього «життя з неправдою».

Щодо принципу антиполітики, то як лейтмотив дій опозиції і як елемент її тактики він поступово зникає в кінці 1980-х років. Антиполітична критика влади змістилась у сферу культури, що на деякий час підсилює гавелівські ідеї про «політику серця» та «політику символів». Що стосується антиполітики як критики держави, то цей напрям протистояння утримувався опозицією найдовше, що, однак, призводило лише до все більшого усвідомлення його фундаментальних вад (Jorgensen, 1992, р. 53). Особливо кричущими вони стали в постреволуційний, тобто в посткомуністичний період, коли опозиція як виразник громадянського суспільства прийшла до влади чи скоріше опинилася у владі. Як не дивно, її перемога стала початком кризи громадянського суспільства у Східній Європі в якості і гасла, і теорії. Дії багатьох колишніх опозиціонерів шокували громадськість жадобою до влади та методами її досягнення, що не поступалися найгіршим зразкам політики комуністів. Справжні герої громадянського суспільства, що опинилися на маргінезі, навіть соромились згадувати про нього. Не дивно,

що десяти роковини успіху польської Солідарності пройшла майже непоміченими. У той же час нові і далекі від цієї ідеї діячі добре засвоїли її дискурс аби під гаслами «зміцнення громадянського суспільства та демократії» замаскувати зовсім інші наміри та цілі.

Драматичну зміну акцентів зафіксували західні вчені, відзначаючи, що «громадянське суспільство в середині 90-х років уже не є таким захоплюючим гаслом, яким воно стало для багатьох східноєвропейських інтелектуалів у 80-ті роки» (Hann, 1996, p. 9). Втім, такі ж оцінки, але з боку зазначених інтелектуалів, можуть справляти враження приговору для цієї ідеї в посткомуністичній Європі. На підтвердження зростаючого песимізму з цього приводу достатньо навести думку того ж В. Гавела. «Я добре розумію розчарування тих, хто більше не може бачити такого ренесансу громадянського суспільства в нашій країні, – пише він. – Я також добре розумію, що чим сильніше вони в нього вірили (хай з певною дозою наївності), то сильніше їх розчарування сьогодні» (1996, p. 15).

Отже, після вражаючого відродження ідеї громадянського суспільства у Східній Європі у 70-х роках ХХ століття уже на його кінець відбувся не менш вражаючий її занепад. Було пройдено ще один дивовижний цикл – «розвиток – занепад», який це поняття неодноразово демонструвало в історії своєї тривалої еволюції. Всього через два десятиліття після свого несподіваного ренесансу у Східній Європі громадянське суспільство і як загальне гасло, і як концепція замість відчуття ейфорії почали асоціюватися з розчаруванням, цинізмом, індиферентністю або, у найкращому випадку, із ностальгією за минулим. У зв'язку з цим необхідно підкреслити, що громадянське суспільство в своїх різних проявах (ідеї, теорії, дискурсу, стратегії та тактики дій головних акторів) відіграло величезну роль у падінні комунізму в цій частині світу. Разом з тим як продукт конкретних історичних та інтелектуальних умов воно продемонструвало свою обмеженість та невизначеність, особливо на своєму теоретичному рівні. Як не дивно, спочатку ця невизначеність цієї концепції навіть надавала їй певну перевагу,

бо допомагала об'єднувати надзвичайно широкі кола соціальних акторів з різноманітними інтересами. Приклад успіху Солідарності у Польщі 80-х років добре підтверджує стратегічну цінність такого нечіткого використання поняття громадянського суспільства, що дійсно мобілізувало навколо себе зовсім різноманітні соціальні рухи. Але його успіх був короточасним, тоді як його теоретичні хиби швидко виявила подальша практика розвитку посткомуністичних суспільств. Недоліки концепції громадянського суспільства, як і вона сама взагалі, багато в чому також визначили природу посткомуністичного суспільства.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Підводячи підсумки, зафіксуємо головні особливості східноєвропейського етапу розвитку ідеї та теорії громадянського суспільства.

По-перше, така концептуалізація громадянського суспільства відбувалась в унікальних умовах, коли практика радикальних соціальних зрушень у регіоні стала визначальним чинником процесу її формування. Цим пояснюються причини домінування гаслового використання громадянського суспільства та його тісної взаємодії з теоретичним аналізом поняття при очевидній вторинності такого аналітичного осмислення.

По-друге, найбільш слабким місцем виявилась недостатня концептуалізація в термінах громадянського суспільства питань політики, держави та влади. Звідси той шок та розгубленість, які пережили опозиціонери, коли опинились при владі й зіткнулися з необхідністю позитивного вирішення цих питань. Насправді, реальні процеси довели важливу роль політичного фактора у вирішенні головних проблем посткомуністичного етапу та й самого громадянського суспільства. Тому спроби пригнічення політики через принцип антиполітики виявились не тільки утопією, а й найгіршим різновидом політики.

По-друге, проголошена дихотомія громадянського суспільства та держави, хоч і з власним, а не ліберальним корінням, разом з установками на самообмеження та самоорганізацію суспільства всупереч державі також мали

драматичні наслідки. Мова йде не просто про слабкий аналіз проблем держави та влади у відповідних теоретичних схемах, а фактично про його відсутність. Теорія тоталітаризму, використана для обґрунтування цієї дихотомії, не могла замінити теорію держави і теж виявилася черговим політичним міфом. Дуалістична концепція спрощено розвела державу як демонізованого носія недемократичності та громадянське суспільство як сакралізований і тому утопічний ідеал демократії. Переосмислюючи цей дуалізм з точки зору посткомуністичних уроків, Б. Геремек робить інший наголос: «Громадянське суспільство не діє в опозиції до демократичної держави, а співробітничает з нею». Він навіть більше не підтримує думку, що ідея громадянського суспільства «може бути корисною в побудові демократії» (1992, р. 12).

По-третє, громадянське суспільство і як гасло, і як концепція набули суто негативної антидержавної спрямованості. За оцінкою А.Смоляра, воно визначалось як «мінімальне», «захисне», «моральне» або «революційне» і за своїм призначенням як тимчасове перехідне явище. Адже після реалізації його головної мети, знищення тоталітарної держави, зникає й воно саме, бо немає позитивної теорії розбудови нової держави (1996, р. 28-29).

Але *другий парадокс* східноєвропейського етапу концептуальної еволюції ідеї громадянського суспільства не вичерпується швидким переходом від дискурсу її «відродження» у 1970-80-х роках до дискурсу її «занепаду» у 90-х роках. Не менш парадоксальним є той факт, що саме в цей час, коли надії та оптимізм східних інтелектуалів та політиків змінилися розчаруванням у громадянському суспільстві, західні теоретики у захваті підхопили цю концепцію і зробили її ключовим моментом розвитку сучасної соціальної теорії.

Тим самим ідея громадянського суспільства продовжила свою подальшу теоретичну еволюцію, надаючи нові підтвердження тому, що ця концепція є найбільш складною з точки зору і теорії, і практики, а історія її розвитку, порівняно з іншими концепціями, відрізняється особливою

суперечливістю.

ЛІТЕРАТУРА

1. Arato, A., 1991. Revolution, Civil Society and Democracy. In: Z. Rau, ed. *The Reemergence of civil society in Eastern Europe and the Soviet Union*. Boulder: Westview Press, pp. 161–181.
2. Ash, T.G. 1989. *The Uses of Adversity: Essays on the Fate of Central Europe*. Cambridge: Granta Books & Penguin Books.
3. Dahrendorf, R. 1990. *Reflections on the Revolutions in Europe*. London: Chatto & Windus.
4. Ehrenberg, J. 1999. *Civil Society: The Critical History of an Idea*. New York: New York University Press.
5. Geremek, B., 1992. Civil Society Then and Now. *Journal of Democracy*, 3(2), pp. 3–12.
6. Hann, C. and Dunn, E. ed., 1996. *Civil society: challenging western models*. London, New York: Routledge.
7. Havel, V. 1985. *The Power of the Powerless. Citizens against the State in Central-Eastern Europe*. London: Hutchinson.
8. Havel, V., 1996. Civil Society After Communism. Rival Visions. *Journal of Democracy*, 7(1), pp. 12-23.
9. Jorgensen, K., 1992. The End of Anti-politics in Central Europe. In: P. Lewis, ed. *Democracy and civil society in Eastern Europe: selected papers from the fourth World Congress for Soviet and East Europeans Studies*. New York, pp. 32–60.
10. Katzneson, I. 1996. *Liberalism's crooked circle: letters to Adam Michnik*. Princeton: Princeton University Press.
11. Seligman, A. 1992. *The Idea of Civil Society*. New York: Free Press.
12. Smolar, A., 1996. From Opposition to Atomization. *Journal of Democracy*, 7(1), pp. 25–38.

Інформація про авторів

Пасісниченко Віктор Леонідович – кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри політології, соціології і культурології Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди; e-mail: viktorpasisn@gmail.com; ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-6849-8672>.

Пасісниченко Ірина Миколаївна – кандидат філософських наук, доцент кафедри політології, соціології і культурології Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди; e-mail: irinapasis@gmail.com; ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-8899-848X>.

Стаття надійшла до редакції: 23.01.2019 р.

Прийнята до друку: 05.02.2019 р.